УДК 94(477):[[930:159.953.2]:316.776.23(470+571)]:327.88(470) **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-13

«HOMO SOVIETICUS»: СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ВИХОВАННЯ І НАСЛІДКИ ДЛЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

Т. В. Грушева
Запорізький національний університет
grushevaznu@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0560-8229

Д. В. Поняткова
аспірант, Запорізький національний університет
pvs6993@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2691-3311

Ключові слова: «нова людина», «homo sovieticus», совєтська ідеологія, пропаганда, стереотипи, історичні міфи.

У статті проаналізовано совєтський проєкт виховання «homo sovieticus» як форму соціального інжинірингу. Досліджено систему комунікативних каналів її формування: освіту, історичну науку, літературу, мистецтво, масові свята та ЗМІ. Розкрито ключові ціннісні та поведінкові характеристики «нової людини». Окрему увагу приділено ролі родинної пам'яті й травматичного досвіду як можливому чиннику опору ідеологічній уніфікації. Зроблено висновки, що ідеологи «русского миру», спираючись на наявні конфлікти пам'ятей, цілеспрямовано актуалізували в українському публічному просторі совєтські історичні міфи, синтезовані з сучасною російською пропагандою.

«HOMO SOVIETICUS»: SOCIAL PRACTICES OF UPBRINGING AND IMPLICATIONS FOR UKRAINE'S COLLECTIVE MEMORY

T. V. Grusheva
Zaporizhzhia National University

D. V. Poniatkova
PhD student, Zaporizhzhia National University

Keywords: «New Soviet Man», «homo sovieticus» Soviet ideology, propaganda, stereotypes, historical myths.

This article examines the Soviet project of upbringing the «homo sovieticus» as an example of totalitarian social engineering. It analyzes the key value and behavioral characteristics of the «New Soviet Man» including unconditional loyalty to the state and party, prioritization of collective interests over individual ones, rejection of national identity, dichotomous perception of the world, institutionally supported atheism, and adaptive practices. Atheism in the USSR was conceptually justified within the framework of Marxist-Leninist ideology. The spread of atheism across the country can be understood as an element of a social experiment implemented through propaganda, education, and the involvement of the repressive apparatus.

The study examines the system of communicative channels used to shape the «homo sovieticus» including education, literature, cinema, theater and visual arts, mass celebrations, radio, and television. In the Soviet education system, students were raised loyal to the state through systematic ideological measures, such as class hours, assemblies, themed holidays, clubs, sports competitions, and summer camps. Repressive and punitive structures are identified as a separate channel in constructing the «New Soviet Man»

serving as mechanisms for monopolizing information flows and ensuring the ideological discourse remained hermetic.
Special attention is given to the role of family memory and traumatic experiences, which preserved testimonies of the historical catastrophes of the 20th century and could counteract the monolithic ideological unification. It is shown that the upbringing of «homo sovieticus» by the Soviet authorities was limited by ideological rhetoric, regulated behavioral models, and statements of public loyalty.
The article concludes that contemporary Russian propaganda, drawing on Soviet historical myths, continues to inflame memory conflicts and justify aggression against Ukraine.

Постановка проблеми. Дослідження каналів поширення ідеологем, що формували «homo sovieticus» (у даному дослідженні термін використовується як синонім «нова людина»), є актуальним завданням сучасної української історичної науки та має прикладне значення. Потреба у фаховій декомунізації суспільної свідомості зумовлена пролонгацією совєтських міфів в українському суспільстві. Вивчення цієї проблематики є необхідною відповіддю наукової спільноти на консцієнтальну війну рф проти України. Деконструкція совєтського стереотипного мислення стає передумовою вироблення стратегій деколонізації, повернення власної історичної пам'яті українського народу та зміцнення національної стійкості до російського впливу.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження комуністичного експерименту зі створення «нової людини» перебуває у фокусі істориків, філософів, лінгвістів, соціологів, політологів. Категорії совєтської ідентичності як «своє», «чуже», «інше» дослідила О. Стяжкіна[1]. Наукова розвідка О. Тарапон, яка присвячена проблемі вироблення ціннісних орієнтирів суспільства у перші роки СРСР[2], є цінним історіографічним доробком з теми, що досліджується. Вважаємо за важливий науковий внесок з проблематики конструювання «homo sovieticus» Ю. Кислої (вивчено моделювання загальносовєтської ідентичності сталінського періоду засобами історичної пам'яті)[3]; А. Михайлик (представлені комунікативні канали формування «нової людини» на прикладі комуністичних свят 1920–1930 рр.)[4]; О. Сухомлинської та О. Лаврут (комплексно представили особливості совєтської педагогіки й освіти)[5]; Ю. Колісник (розглянуто пропагандистський потенціал совєтських засобів масової інформації)[6]. Конструюванню совєтської людини у післясталінський період 1953–1991 рр. присвячена монографія Ю. Каганова[7]. Вплив мовної політики на формування «совєтської людини» дослідила Л. Масенко[8]. Попри зростаючий інтерес дослідників до цієї проблематики, аналіз комунікативних механізмів формування «нової людини» не набув системного висвітлення в наукових працях, що окреслює перспективи подальших студій.

Мета статті: проаналізувати комунікативні канали, за допомогою яких здійснювалася індоктринація совєтських цінностей та формування «нової совєтської людини», а також їх вплив на консервацію совєтських міфів й історичної пам'яті, ментальних стереотипів у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. В академічному середовищі усталеним є погляд на проєкт створення «нової людини» як прикладу соціального інжинірингу аналогічного до націонал-соціалістського проєкту расової гігієни[9]. До характерних рис

[1] Стяжкіна О. В. Радянське як своє, чуже, інше: теоретичні підходи. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. Кн. 26. С. 51–71.

[2] Тарапон О. Формування ціннісних орієнтирів українського радянського суспільства в умовах політичних та соціокультурних трансформацій 1920–1930-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 145–150.

[3] Кисла Ю. О. Українська історична пам'ять: конструювання загальнорадянської ідентичності в УРСР у сталінський період. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2008*. Т. 78. С. 34–40.

[4] Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята як засіб формування «нової людини» в радянській Україні 1920–1930-х рр. *«Південний архів»* (історичні науки). 2022. Вип. 38. С. 76–83.

[5] Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24; Лаврут О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України : дис. доктора істор. наук за спец. 07.00.01 – Історія України. Вінниця, 2021. 549 с.

[6] Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР на свідомість громадян. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5 (23). С. 278–295.

[7] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

[8] Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ : КЛІО, 2017. 240 с.

[9] Бондаренко І. С. Проєкт «нова людина» в українській істо-

«homo sovieticus» можна віднести такі: беззастережна лояльність до совєтської держави та комуністичної партії, пріоритет колективних інтересів над індивідуальними, підпорядкування особистих потреб вимогам держави, уявлення про суспільно корисну працю як базову основу соціального порядку, інституційно підтримуваний атеїзм, практики пристосування, дихотомічне світосприйняття, відмова від національної ідентичності на користь совєтської/російської.

Формування «нової людини» у міжвоєнний період, зазначає О. Тарапон, було зумовлене наслідками Першої світової війни, що технізувала насильство і десакралізувала смерть, та протистоянням військово-політичних сил на українських теренах. Мирні мешканці ставали заручниками збройної боротьби через мобілізації, реквізиції майна та воєнні злочини. Ця суспільна травма закріпила в соціумі практики самозбереження: від збайдужіння до всього, крім власного виживання, до вимушеної підтримки сталінського терору та публічного засудження «ворогів народу»[10]. Максимальне заохочення до праці при мінімальних матеріальних стимулах провадилося за допомогою експлуатації ентузіазму шляхом створення традицій «стаханівського руху»: «соціальне змагання», зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами героїв соціалістичної праці, штучне роздмухування рекордоманії[11].

Кроки з формування «homo sovieticus» визначалися ідеологами, які цілеспрямовано конструювали способи мислення та стереотипні моделі поведінки індивіда. Чорно-білий світ тоталітарного суспільства культивував образ ворога. Його ідеологічною основою були гасла: «Хто не з нами – той проти нас», «Якщо ворог не здається – його знищують»[12]. Репресивно-каральні органи виступали не лише інструментом терору, а й всеохопним каналом соціально-політичних комунікацій. Як зазначає Г. Бабакін, ці структури перебували в осередді системи, забезпечуючи її герметичність через механізми «примусових комунікацій» та взаємного стеження. Завдяки ліквідації будь-яких альтернативних інформаційних потоків та монополізації зв'язку між суспільством і владою, каральна система створювала умови для безперешкодного функціонування офіційних ідеологем у масовій свідомості[13].

Совєтська тоталітарна система вибудувала чіткий політико-ідеологічний конструкт – систему цінностей та ідей, що була створена з метою легітимації сталінської моделі комунізму. Він базувався на штучно сконструйованій моделі реальності, яка інтерпретувала історичні, культурні, соціальні явища в ідеологічно заданому векторі та регулювала освітній процес. Цей конструкт став **інструментом політичного впливу та** формував суспільну свідомість, «правильний» світогляд і допустимі (межах марксистсько-ленінської доктрини) рамки мислення.

Атеїзм у СРСР було концептуально обґрунтовано у межах марксистсько-ленінської державної ідеології. Відповідно до неї релігія розглядалася як соціально-історичне явище, що сформувалося під впливом економічних чинників та обмежувало пізнавальні можливості людини. Теоретичні засади атеїзму визначалися здобутками природничих наук, які, згідно з совєтською академічною наукою, усували необхідність надприродних пояснень дійсності. Ключову роль у цій системі відігравала концепція «наукового атеїзму», інституціоналізована як окрема дисципліна та інтегрована до освітнього процесу. У результаті атеїзм у СРСР утвердився не лише як форма світогляду, а як ідеологічно (науково) обґрунтований елемент соціалістичного суспільного устрою. «Прищеплення» атеїзму в межах країни можна визначити як елемент соціального експерименту, що реалізовувався за допомогою пропаганди, освіти та із залученням репресивної машини.

Окремим каналом, який формував образ homo sovieticus, стала освіта. Совєтська педагогіка з 1930-х років мала ідеологічне навантаження і її метою було втілювати політику комуністичної партії. Вона наповнювала гасла про світськість, класовість та колективізм реальним змістом, що базувався на сцієнтизмі, суворій дисципліні та підпорядкованості особистості колективу. Шкільна освіта перетворилася на інструмент прищеплення дихотомічного сприйняття світу, де до кожного

рії соціальної інженерії: комунікаційні виміри. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2020. № 1 (41)*. С. 101.

[10] Тарапон О. Ціннісні орієнтири в Україні в умовах формування тоталітарного менталітету 1920–1930-х рр. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukraińoznawcze Studia Naukowe*. 2016. Vol. 2. С. 13–14, 18–19.

[11] Тарапон О. Формування ціннісних орієнтирів українського радянського суспільства в умовах політичних та соціокультурних трансформацій 1920–1930-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 148.

[12] Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016*. Вип. 18. С. 182.

[13] Бабакін Г. В. Особливості соціально-політичних комунікацій тоталітарного суспільства (на прикладі радянського режиму 1930–1940-х років). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2013. № 4. С. 51.

позитивного поняття додавався антонім з ідеологічно негативною оцінкою[14]. Уніфікація шкільної системи на всій території СРСР почалася з реалізації постанови «Про структуру початкової та середньої школи в СРСР» (1934 р.), яка зумовила трансформацію педагогіки, зробивши з неї інструмент поширення світоглядних орієнтирів, сформульованих у московському центрі. З кінця 1930-х рр., згідно з нормативними навчальними планами, російська мова почала вивчатися як обов'язковий предмет. Це був крок формування мовної ідеології, яка створювала умови для поширення російської як мови міжнаціонального спілкування, чим поглиблювала русифікацію.

Особлива роль в освітньому процесі відводилася предметам гуманітарного циклу, що безпосередньо впливали на формування ціннісних орієнтирів, цілісного образу минулого й історичної пам'яті. Концептуальною основою підручників став набір ідеологем: «комуністичний світогляд», «соціалістичний гуманізм», атеїзм та міф про «щасливе дитинство». Символічним став 1935 рік, проголошений «роком дитини», коли у пресі почастішали згадки про «практики подяки» вождю Й. Сталіну[15]. Того ж року вперше у пресі з'явився портрет Й. Сталіна з дитиною, який поклав початок тиражуванню аналогічних фото, що створювали «соціальну ілюзію» «щасливого дитинства» й «турботи більшовиків» про дітей та закріпленню образу «вождя» як «друга дітей», символом чого стало опубліковане 1936 фото Й. Сталіна з піонеркою Гєлєй Маркізовою[16].

Так, совєтська система освіти набула своїх нормативних характеристик у довоєнний час, коли було закладено основні принципи її організації. Сформована модель зберегла методологічні засади у повоєнний період. Значний вплив на совєтську педагогіку пізнього сталінізму мала концепція «стадіального розвитку» Т. Лисенка. Її перенесення в освітню площину сприяло вихованню «людини-борця», надаючи вирішального значення практиці над теорією та ідеологічному впливу соціалістичного оточення[17]. У совєтській системі освіти була запроваджена практика ідеологічно спрямованих системних виховних заходів (які часто набували формалізованого характеру); вони спрямовували формування особистості відповідно до норм і цінностей «homo sovieticus». Наприклад: у школі це – класні години, години з політінформації, щотижневі лінійки, бесіди з «героїчного» минулого СРСР, тематичні свята («День Великої Жовтневої соціалістичної революції», «День Радянської армії та Військово-морського флоту»), вивчення біографії піонерських та комсомольських «героїв», шкільні клуби та гуртки, колективні заходи «на благо школи, села/міста», суботники, спортивні змагання, конкурси стройової підготовки, організація літніх таборів з виховною програмою, художні самодіяльні вистави тощо. Участь у ритуалізованих заходах була масовою та мала ідеологічно зумовлений акцент.

У 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР», за яким українська мова в школах стала необов'язковою. Зменшено кількість шкіл з українською мовою навчання, ігнорувалося її вивчення в російських школах, а також скорочено години викладання української мови й літератури в середніх спеціальних закладах. «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.) формулював систему норм поведінки, спрямованих на виховання людини відповідно до принципів відданості справі комунізму, колективізму, громадянського обов'язку та братської солідарності народів СРСР. Він став стандартом у практиці шкільного виховання. Отже, освіта функціонувала як інструмент з конструювання совєтської ідентичності.

Темою, яка потребує додаткового вивчення, є родинна пам'ять, яка зберігала спогади про історичні травми першої половини XX ст. (психологічні наслідки війн (дві світові війни), колективні страждання внаслідок дій тоталітарних режимів (репресії, Голодомор, Голокост, політичний терор, знищення української інтелектуальної еліти), національна катастрофа, глибокі суспільні зміни, руйнування ідентичностей). Травми жили в родинних переказах (індивідуальній пам'яті), але замовчувалися або спотворювалися в офіційній історії, що призводило до відчуття недовіри чи жертви. Так, з часом формується амбівалентність пам'яті українців повоєнного покоління про трагедії XX століття: Голодомор 1932–1933, колективізацію, адже колгоспна система водночас постає і як форма нещадної експлуатації особистості, і як офіційно схвалений досвід відбудови держави; при цьому важка безоплатна праця та щоденна боротьба за виживання й крадіжки харчів співіснують у пам'яті з образом «передовиків-колгоспників» та ідеоло-

[14] Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія… С. 4–5, 11.
[15] Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія… С. 14, 17.
[16] Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні ленінці» радянської України у 1930-х. *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s/
[17] Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія… С. 16.

гічним виправданням репресій як «справедливого покарання ворогів»[18].

У тоталітарній державі історія стала зброєю, інструментом формування стереотипного мислення. У совєтських підручниках імперські наративи органічно поєднувалися з марксистською ідеологією. Наведемо кілька прикладів. У 1930-х рр. в совєтському історичному дискурсі відбувався процес реабілітації дореволюційної імперської історії, у межах якого постаті Петра I та Івана IV Грозного інтерпретувалися як символи державної тяглості. Їх образи використовувалися для легітимації зв'язку СРСР із Російською імперією. У цьому контексті інкорпорація українських земель до складу Московської держави подавалася як історично закономірний і виключно позитивний процес. Натомість українські національні маркери в освітньому просторі були редуковані до декоративного рівня відповідно до формули «національна за формою, соціалістична за змістом». Тому офіційно санкціоновані елементи – мова, фольклор, традиції не сприяли формуванню поваги до власної історичної спадщини. Показовим прикладом ідеологічної трансформації є презентація постаті Тараса Шевченка, яка в совєтський період вибудовувалася з пріоритетним наголосом на його революційності, що відбувалося на шкоду осмисленню його національно-ідентифікаційного виміру.

Література функціонувала як інструмент формування образу ворога, возвеличення партії та трансляції совєтської ідеології. Із 1934 р. інституційного оформлення зазнала система державного контролю над літературним процесом через створення Спілки письменників СРСР і відповідної спілки письменників совєтської України. Дослідники зазначають, що основними ознаками літератури, яка відповідала ідеологічним рамкам соціалістичного реалізму, були: безособовість, стирання національної термінології, канцеляризми та кліше, міфологічність, ритуальність, монологічність, директивність, постійні «вогнища напруги»[19]. Соцреалізм стає головним творчим методом, імплантуючи й закріплюючи у свідомості мільйонів людей совєтські міфи. Провідними образами в художніх творах були В. Ленін, Й. Сталін, передовики «стаханівського руху». Аналіз соцреалістичного канону дозволяє говорити про схему презентації «homo sovieticus»: молоді піонери чи партизани виростають у вірних партії комсомольців, які, закінчивши навчання, стають керівниками заводів чи фабрик, часто зрікаються власного щастя задля побудови «світлого майбутнього» потім очолюють партійну роботу, сприяючи народженню та щастю нового покоління совєтських громадян[20]. Такий канон ставав лекалом для «правильних», «взірцевих» біографій, що представлені в коротких нарисах про совєтських почесних громадян.

Редагуванню історичної пам'яті служив і кінематограф. Уславленню подій революції присвячені фільми режисерів Сергія Ейзенштейна «Броненосець "Потьомкін"» (1925), «Жовтень» (1928); подіям в Україні присвячені німий агітфільм Леся Курбаса «Арсенальці» (1925) та революційна кінопоема Олександра Довженка «Арсенал» (1929). Крім того, ідеологи визначали для кінематографа пріоритетну інтерпретаційну рамку, яка сприяла формуванню міфологізованого образу минулого та спотвореного відтворення реальності. Прикладами можуть бути: совєтська історична пропагандистська стрічка «Олександр Невський» (1938), знята С. Ейзенштейном на держзамовлення, оспівування будівництва Дніпрогресу та готовності совєтського громадянина до трудових подвигів у фільмах «Іван» О. Довженка (1932), «Одинадцятий» Дзиґи Вертова (1928), «Останній лоцман» А. Кордюм (1929).

Вважаємо кінематограф впливовим каналом для прищеплення стереотипного мислення. Нижче буде здійснено аналіз ностальгічних настроїв щодо совєтського минулого в незалежній Україні на прикладі частини мешканців м. Запоріжжя, а також розглянуто механізми їх підтримки антиукраїнськими силами через комеморативні практики, зокрема шляхом увиразнення образів головних персонажів фільму «Весна на Зарічній вулиці» (1956) у скульптурних репрезентаціях.

Виконавцями волі партії стали централізовані творчі спілки (письменників, художників, композиторів, кінематографістів, архітекторів театральних діячів тощо). Саме вони виконували роль цензури і гарантували відповідність мистецьких творів ідеологічному курсу партії та соціалістичному реалізму. Трагедія Сандармоху поставила крапку в новаторстві українського мистецтва та відкрила шлях інституціоналізації методу соціалістичного реалізму. Так, у довоєнний період над

[18] Стародубець Г. М. Знаково-символічні маркери «Простору пам'яті» радянської людини повоєнного покоління. Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах : матеріали III–VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 2016–2019 рр.). Рівне, 2019. С. 211–215.

[19] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991)… С. 249.

[20] Федорів У. М. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації : дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. С. 83.

театральним життям в Україні було встановлено повний контроль. Брак творчої свободи, нав'язані мистецькі канони та жорстко регламентований репертуар зумовили обов'язкове включення до театральних програм зразків совєтської драматургії. Драматургічна спадщина М. Горького посідала центральне місце в репертуарі українських театрів у 1930-х роках і зберігала статус пріоритетної в подальші періоди. У 1946 р. була оприлюднена постанова ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР та заходи до його покращення», у якій містилися настанови щодо концентрації уваги на тематиці війни, героїчної праці та «братерства народів». Таким чином, театральна культура була спрямована на формування образу «homo sovieticus» – носія соціалістичних цінностей та колективістських ідеалів. Через репертуар і художні прийоми моделювалися поведінкові зразки та пропагувалася система світогляду.

Концепцію «homo sovieticus», за задумом ідеологів, необхідно було реалізувати на побутову сферу, повсякдення, забезпечуючи безперервний процес ідеологічної індоктринації. Свята та обряди виконували функцію ефективного інструменту ідеологічного виховання. Уже у 1918 р. раднаркомом було прийнято акт про державні свята, які поступово переходять до розряду традицій. Метою цих практик була стимуляція військової, політичної та трудової активності широких верств совєтського населення. Одними з перших в Україні у 1919 році було проведено «Свято Великого жовтня» та «День Першого травня», що супроводжувалися інсценізаціями на комуністичну тематику з промовистими символами за участі глядачів. Конструювання свят у цей період було підкорене як віддаленій меті творенню «homo sovieticus», так і коньюнктурним політичним завданням та потребам. Протягом листопада 1920–грудня 1921 рр. агітпропом ЦК КП(б)У було проведено такі свята, як Міжнародний день робітниць, Двотижневик укріплення партії, День Першого травня, День допомоги англійському шахтарю, Пропаганда НЕПу, Місяць Донбасу, Неділя укріплення комосередку, Неділя Комінтерну, Неділя гідності Червоноармійця. У 1922 р. до таких «червоних» днів календаря належали: 1 січня – Новий Рік; 2 січня – День 9 січня 1905 р.; 12 березня – День повалення самодержавця; 18 березня – День Паризької Комуни; 1 травня – День Інтернаціоналу; 7 листопада – День Пролетарської Революції[21]. Єдиним із національних свят відзначалося 11 березня «день смерті видатного поета і революціонера Т. Г. Шевченка», що мало на меті не допустити використання пам'яті кобзаря «буржуазним націоналізмом», перетворивши його на революціонера, при цьому об'єктивні історичні факти відходили на другий план. Для посилення пропагандистського ефекту свята проходили за єдиною структурою: важке життя за капіталізму, боротьба трудящих з «гнобителями» і «радість трудящих» як апофеоз[22].

Важливе значення мало створення нового річного календаря, де релігійні й національні свята були замінені «червоними». Самі назви свят відображали пропагандистські наміри комуністичного керівництва; так, з 1923 р. відзначалося свято врожаю, що в період колективізації називалося святом врожаю та колективізації, а з 1935 р. святом колгоспного врожаю. Таким чином чужі українцям поняття імплементувалися в суспільну свідомість через назви свят. Погоджуємося із висновком А. Михайлика, що совєтські свята, закріплюючи в суспільній свідомості нові культурні цінності шляхом багаторазового повторення комуністичних ідеологем, витіснили розуміння вірності Батьківщині як географічному і культурному осередку, асоціюючись не із територією чи культурою, а з державним ладом[23].

У післявоєнний період соціальний інжиніринг концентрувався на творенні громадянина, що послуговується нормами та принципами соціалістичного суспільного життя. Через гасло «Праця, навчання та побут повинні бути поставлені під суспільний контроль» відбувалося нормування повсякденності за допомогою офіційних етичних принципів.

Протягом 1960-х років конструювання совєтських свят було загальнодержавним проєктом, до якого залучалася громадськість, вчені. Указом Верховної Ради СРСР «Про святкові і пам'ятні дні» (1980) «всенародними» святами були: Річниця Жовтневої революції – 7–8 листопада; День народження В. І. Леніна – 22 квітня; День міжнародної солідарності трудящих – 1–2 травня; Свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років – 9 травня; День Конституції СРСР – 7 жовтня; День утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік – 30 грудня; День Радянської Армії і Військово-Морського флоту – 23 лютого; Міжнародний жіночий день– 8 Березня, день знань 1 вересня (з 1984). Окрім цього, існували трудові свята, серед яких: свято першої борозни, свято урожаю, свято праці, посвячення в

[21] Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята… С. 78–79.

[22] Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята… С. 79.

[23] Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята… С. 80.

робочий клас, посвячення в землероби, свято серпа і молота. Календарні народно-релігійні свята були замінені такими: новий рік, свято проводів зими, свято весни, свято квітів, свято золотої осені, свято зустрічі весни з літом, купальські свята.

Глобальне прищеплення совєтського способу життя проявилося у створенні побутових обрядів, що пронизували все життя людини: «Звєздіни», свято повноліття, комсомольські весілля, урочисті реєстрації шлюбів, новосілля, проводи в армію, вшанування ветеранів, вшанування пам'яті загиблих і померлих земляків. Вихолощення національної свідомості й формування історичної пам'яті відбувалося завдяки поєднанню традиційних українських символів – вишиті рушники, верба, калина, народні пісні, Т. Г. Шевченко із російською та совєтською символікою – червоного прапора, «Вічного вогню», О. С. Пушкіна, В. Чапаєва[24]. Уніфікований підхід до святкування «червоних» дат, за задумом ідеологів, повинен був охопити всі сфери життя людини від народження до смерті, але він так і не забезпечив їхню привабливість для українського населення, декларативні гасла залишалися штучними. Це призвело до невідповідності між фальшивими ідеалами та реальною практикою святкувань (для більшості громадян УРСР важливим аргументом на користь «червоних» дат була наявність вихідного дня).

Ознакою тоталітарної держави є встановлення контролю над суспільним та особистим життям. Активну роль у цьому відіграли совєтські ЗМІ, які обслуговували монопартійну систему, фокусуючи увагу громадян на політично доцільних акцентах. У 1947 році створене Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР з метою посилення цензури. У подальшому назви цієї організації змінювалися без зміни суті. Преса, радіо і телебачення об'єднувалися в СРСР під пропагандистським терміном «засоби масової інформації». Тоталітарний режим сформував масову довіру до друкованих ЗМІ, які володіли інформаційною монополією та підтримувалися через штучно занижену вартість, забезпечену дотаціями планової економіки й практиками «добровільно-примусової» передплати. За допомогою ЗМІ в масову свідомість упроваджувався стереотип «турботи» партії про суспільство, зокрема через замовчування техногенних катастроф і виробничих аварій та заміщення їх повідомленнями про подібні події в капіталістичних країнах. Водночас характерними рисами антирелігійної медійної пропаганди були примітивізація, вульгаризація, висміювання та образа релігійних почуттів віруючих[25].

Погоджуємося з набором організаційно-процедурних засобів виховання «нової людини», засобів для зміни сприйняття, методів психологічного впливу та впливу на психологічні механізми регуляції, які схарактеризував Ю. Колісник. Серед них: подання ідеології як наукової істини, яку неможливо оскаржити; замовчування; селекція інформації потрібній владі; поєднання правдивої та неправдивої інформації; «сяючі узагальнення» – використання позитивних родових імен для невизначених понять «світле майбутнє»; демонстрація єдності вождів з народом через підкреслену скромність та простоту; метод очевидності – представлення речей як абсолютно ясних, що заперечує дискусію; нав'язування «думки більшості»; «метод ізоляції» – виривання фраз із контексту для обґрунтування догм; спекулювання на незнанні через впевнену демонстрацію хибних тверджень, які «пересічна людина» не може перевірити; підштовхування читача до висновку через оціночну лексику статей; метод «соціальної настанови» – запевнення людини у причетності до суспільно корисної грандіозної діяльності; апелювання до «вищих інтересів»; тиражування бездоказових тверджень, поки вони не сприйматимуться як реальність; радикальна заміна оцінки явища залежно від коньюнктури та політико-ідеологічних потреб[26]. Подібними засобами совєтські ЗМІ формували тип особистості, наділений такими рисами, як пасивність, соціальна відчуженість, відсутність критичного мислення й уникання відповідальності[27].

Головним завданням радіо в СРСР постулювалося допомогти кожному громадянину стати будівником комунізму, прищепити комуністичні ідеали, моральні принципи, естетичні смаки. Цей комунікативний канал був наймасовішим, адже на 1981 р. в УРСР нараховувалося 17,7 млн радіоточок, 11,4 млн радіоприймачів. Транслювалися цикли програм «Ленінський університет мільйонів», «Основи наукового комунізму», «Останні вісті». У радіомовленні оспівувався образ «совєтської людини» і пропагувалися комуністичні цінності, зовнішньополітичний курс СРСР та атеїзм. Водночас радіо в УРСР виконувало консолідаційну й

[24] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991)… С. 314, 317–319.

[25] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991)… С. 142, 154–156, 162–163.

[26] Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР… С. 280–291.

[27] Кузьмінець Н. П., Стадник О. О. Конструювання «нової радянської людини» в УРСР у 1920–1930 роках. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2025. № 5(35). С. 1655–1656.

інтеграційну функції завдяки трансляції культурних кодів, закладених в українській мові, народнопісенній традиції та художній творчості; можливість цього, попри державну політику русифікації, зумовлювалася жорсткішим партійним контролем над телебаченням у 1950–1980-х роках[28].

Телебачення було однією з ланок «виховання» «совєтської людини», адже явища, ідеї, сприйняті телеглядачем, стають частиною його картини світу, сформованої іншими соціальними інститутами: родиною, освітою, культурою в цілому. Цей найпопулярніший серед міських мешканців комунікативний канал був спрямований на прищеплення «правильних» смаків «homo sovieticus». Функціонування совєтського телебачення ґрунтувалося на маніпулятивній роботі з емоційною сферою аудиторії за моделлю «стимул – реакція» та було орієнтоване на вплив на пасивного глядача, зорієнтованого на розважальний контент. Упродовж 1951–1967 рр. прямоефірне українське телемовлення зберігало риси автентичності завдяки персоніфікації дикторів із фенотипічно українськими рисами. У подальшому український телепростір був інтегрований у загальносоюзний інформаційний контекст, перетворившись на інструмент русифікації та ключовий канал агітаційного впливу, чому сприяли інституційні зміни, зокрема створення союзно-республіканського Міністерства Держтелерадіо СРСР у 1970 р., а також політичні події («Празька весна»). У період «перебудови» трансформація телебачення – від апології влади до її публічної критики, від усталених ідеологем про добробут «совєтської людини» та «загниваючий Захід» – спричинила відчуття фальшивості попередньої ідеологічної політики, що системно реалізовувалася через навіювання та маніпулятивні практики із залученням усіх доступних комунікативних каналів[29]. Слушним є висновок О. Стяжкіної про те, що стандартизація та одночасне ускладнення форм комунікації спричинили феномен використання ідеології та совєтської ідентичності при їх фактичному невключенні в реальну картину світу особистості[30].

Інтенсивна пропагандистська кампанія, що була спрямована на формування цінностей «homo sovieticus», сприяла закріпленню в частині українського суспільства комплексу міфологем і стереотипних уявлень. Зокрема, соціалістична модель розвитку постулювалася як запорука соціальної стабільності та безпеки; утверджувалося переконання про відсутність впливу «маленької людини» на суспільно-політичні процеси, що зумовлювало патерналістські очікування щодо ролі держави; поширювалася теза про спільність походження росіян та українців, у межах якої росія репрезентувалася як «старший брат». Але проєкт формування «homo sovieticus» був реалізований фрагментарно, насамперед у площині ідеологічної риторики, регламентованих поведінкових моделей та публічної лояльності до влади. Незважаючи на системну індоктринацію, ціннісні орієнтації частини суспільства зберігали опозиційний характер, що унеможливлювало монолітні соціальні практики і, разом з іншими чинниками, пришвидшило крах СРСР.

Проєкт з конструювання «homo sovieticus» значною мірою ґрунтувався на репресивному механізмі та монополії на комунікаційні ресурси. Але з розпадом СРСР частина громадян України залишилася носієм совєтської ідентичності. Т. Молдавська визначала це такими ознаками: вживання у повсякденних комунікативних практиках російської мови, поширеним залишалося самоідентифікація як «совєтських громадян», фіксувалися стійкі негативні оцінки ідеї та практик української державної незалежності[31].

Недостатня чіткість і послідовність державної політики у сфері формування національної пам'яті в Україні у 1990-і роки створювала сприятливі умови для зовнішнього впливу – діяльності російської пропагандистської машини та мережі агентів п'ятої колони, що підривали консолідацію суспільної пам'яті та національної ідентичності. У 1992 р. 12,7 % українців ідентифікували себе з уже неіснуючим СРСР, у 2006 р. – 7,3 %[32]. Найвища лояльність до совєтських культурних практик спостерігалася серед людей старшого віку, переважним чином на півдні та сході країни. Це зумовлено різним ступенем декомунізації суспільної свідомості, адже протягом 1990-х років замість першої хвилі декомунізації для цих регіонів характерна політика «великої амнезії».

Каналами поширення пам'яті про СРСР і закріплення та відтворення совєтських практик та міфів

[28] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991)… С. 171–172, 184.

[29] Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991)… С. 213, 227–228, 243.

[30] Стяжкіна О. В. Радянське як своє, чуже, інше… С. 59.

[31] Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку (за матеріалами усноісторичних джерел півдня України). *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. Вип. 12. С. 40–41.

[32] Редкіна Г. Психологічний тип «радянський українець» та його еволюція в пострадянському соціумі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 35. С. 394.

залишалися державні та професійні свята, телебачення, яке до початку російсько-української війни було втягнуте у спільний з рф культурний (частково – політичний) простір. Цей фактор ускладнював процеси ідентифікації та деференціації, що сприяють декомунізації свідомості, бо старі совєтські фільми й книги, сучасна масова продукція з відтінком глорифікації СРСР залишалися надбанням колективної пам'яті[33]. Тому, в українському суспільстві вкорінювалася дихотомія між історичними оцінками СРСР та глорифікаційною ностальгічною російською версією історії.

На живучість міфів та практик виховання «homo sovieticus» вказує те, що комплекс каналів виховання, таких, як спортивні секції, піонерські табори, ритуали соціалізації, належать до визначеного дослідниками позитивно-оптимістичного фрейму – «СРСР як каталізатор розвитку України». Для цієї групи характерне позитивне сприйняття совєтського періоду, віра у повернення «старих добрих часів», у те, що знищення минулого розпалює ворожнечу в суспільстві, констатація розколу українського суспільства, заперечення декомунізації суспільної свідомості та публічного простору[34].

Ідеологи «русского миру» зробили ставку на розкол українського суспільства та продовжували активно транслювати в українському публічному просторі совєтські історичні міфи, які були органічно синтезовані із сучасною російською пропагандою. Ґрунтом для поширення цих міфів були наявні конфлікти пам'ятей: топоніміка та меморіальна практика, яка закріплювала стереотипи та історичні міфи совєтського періоду, шкільні підручники з літератури, що слугували каналом трансляції міфу про «велику російську літературу» та спільне культурне поле – з одного боку, з іншого – національна версія історії, яка була представлена академічною наукою та історичною дидактикою і стала модератором колективної пам'яті.

Зволікання політичних сил у 1990-і рр. з подоланням проблеми регіоналізації України, яка сформувалася під впливом різних історичних подій, ускладнила вироблення спільного національного наративу, посилила конкуренцію взаємовиключних інтерпретацій минулого, сприяла фрагментації історичної пам'яті. Наведемо приклад м. Запоріжжя, в якому тривалий час зберігалося домінування олігархічного капіталу, пов'язаного з тіньовими економічними практиками, у публічному середовищі залишалися совєтські пам'ятники, топоніміка та назви промислових об'єктів, які відтворювали й підтримували в колективній пам'яті образи комуністичної доби. На те, що подібні практики сприяють консервації совєтського символічного простору неодноразово вказували науковці та громадські діячі. Так, Ф. Турченко у 2015 р. зазначав: «якщо головний проспект обласного центру після Революції гідності все ще продовжує носити ім'я Леніна, а на різних його кінцях стоять пам'ятники Леніну і Дзержинському, – це означає, що привиди комуно-імперії ще не покинули місто. У той же час не було здійснено жодного помітного меморіального заходу, який би щоденно нагадував жителям області про боротьбу українського народу за незалежність. Хіба що в перші роки незалежності бульвар Жданова перейменували на бульвар Шевченка»[35].

Наявні приклади підтримки з боку органів місцевої влади ініціатив, спрямованих на глорифікацію СРСР, не сприяли подоланню конфлікту пам'ятей та його конструктивному врегулюванню. Так, зв'язок із форсованою індустріалізацією як наріжним міфом Запоріжжя демонструють встановлення у 2002 році стели «Запоріжжя промислове», що являє собою 8-метровий шпиль із металу, створеного на заводах міста, «Годинника закоханих», який щогодини грає неофіційний гімн міста пісню «Коли весна прийде не знаю» з фільму «Весна на Зарічній вулиці» (1956), що є незмінною досьогодні[36]. Пам'ятник Миколі Рибнікову – актору, що зіграв роль Саші Савченка у стрічці «Весна на Зарічній вулиці» встановлено в місті у 2013 році[37]. У 2014 р. з'явилася скульптурна композиція «Сталевар і вчителька з вулиці Зарічної», що уособлює головних героїв цього фільму[38]. Кульмінацією Дня Металурга, як другого після Дня визволення міста свята, у 2018 р. став

[33] Климанська Л. Д., Кліманська М. Б. Психологічні особливості образу Радянського Союзу як об'єкта комунікативної пам'яті. *Проблеми сучасної психології. 2016. Вип.* 32. С. 184.

[34] Климанська Л. Д., Кліманська М. Б. Психологічні особливості образу Радянського Союзу… С.189–190.

[35] Турченко Ф. Г. Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991–2015). Ч. 2. Наукові праці історичного факультету запорізького національного університету. 2015. № 43. С. 203–204.

[36] «Годинник закоханих». *Zaporizhzhia.city*. URL: https://zaporizhzhia.city/places/chasy-vlyublennyh, Стела Запоріжжя-промислове. *Zaporizhzhia.city*. URL: https://zaporizhzhia.city/places/stella-zaporozhe-promyshlennoe

[37] Пам'ятник Миколі Рибнікову. Zaporizhzhia.city. URL: https://zaporizhzhia.city/places/pamyatnik-nikolayu-rybnikovu

[38] Скульптурна композиція Сталеварові та Вчительці. Zaporizhzhia.city. URL: https://zaporizhzhia.city/places/skulpturnaya-kompoziciya-stalevaru-i-uchitelnice-s-ulicy-zarechnoy

урочистий парад трудових династій[39]. У 2019 р. урочисто вшановано хвилиною мовчання пам'ять «найбільш відомого металурга» Григорія Пометуна, що став прообразом Саші Савченка у фільмі «Весна на Зарічній вулиці»[40]. Подібні кроки гальмували процеси конструювання національного історичного наративу.

За каденції В. Ющенка спроби покінчити з домінуванням рф у медіапросторі наштовхувалися на шалений опір у Запорізькому регіоні. Так, у жовтні 2008 р. після відключення в регіоні телеканалів рф Запорізька міська рада ухвалила звернення до Верховної Ради України такого змісту: «Нагадуємо, що в м. Запоріжжя близько 85 % російськомовного населення. Більшість з них вимушені були підключитися до кабельних мереж зі значною кількістю російських каналів для задоволення власних інформаційних та культурних потреб. В умовах, коли держава системно обмежує права російськомовного населення Південного Сходу України, запроваджує примусову українізацію в системі освіти та в інших сферах суспільного життя, можливість в родинному колі дивитися телевізор на рідній мові, яку до жовтня 2008 року надавали кабельні мережі, дещо врівноважувала ситуацію. Відключення російських каналів у кабельних мережах призвело до загострення ситуації та росту соціальної напруги в регіоні, провокує суспільство до розколу за національною та мовною ознаками»[41]. Совєтські стереотипи, відтворювані в публічному дискурсі, зумовили зіткнення різних інтерпретацій минулого, що спричинило поляризацію колективної пам'яті українського суспільства.

Висновок. Збереження у масовій свідомості українських громадян совєтських стереотипів, нехтування політиками питання історичної пам'яті уможливило поширення російських пропагандистських наративів та зумовило підвищену вразливість українського інформаційного простору в контексті новітньої російсько-української війни. Під час війни рф актуалізувала совєтські ідеологічні стереотипи як інструмент виправдання агресії, апелюючи до міфологізованих уявлень про «спільну історію», «спільну культуру», спадкоємність перемоги у Другій світовій війні. Подолання совєтської спадщини є ключовою умовою посилення культурної безпеки та ефективної протидії зовнішнім загрозам. Перспективи подальших досліджень комунікативних каналів формування «homo sovieticus» та впливів на сучасні моделі історичної пам'яті стереотипів, які нав'язала совєтська влада, пов'язані з міждисциплінарним аналізом взаємодії освіти, медіа, культури та повсякденних практик на моделі історичної пам'яті.

[39] Запоріжжя готується до масштабного святкування Дня металурга. Офіційний сайт міської ради Запоріжжя. URL: https://zp.gov.ua/uk/articles/item/3123/zaporizhzhya-gotuetsya-do-masshtabnogo-svyatkuvannya-dnya-metalurga

[40] На «Запоріжсталі» святковий захід до Дня металурга провели на реконструйованій прохідній. Офіційний сайт Запорізької міської ради. URL: https://zp.gov.ua/uk/articles/item/5726/na-zaporizhstali-svyatkovij-zahid-do-dnya-metalurga-proveli-na-rekonstrujovanij-prohidnij

[41] Рішення міської ради від 08.10.2008 № 5 «Про ретрансляцію російських телевізійних каналів в запорізьких кабельних мережах та захист прав мешканців м. Запоріжжя на інформацію». Офіційний сайт Запорізької міської ради. URL: https://zp.gov.ua/documents/119036-pro-retransliaciiu-rosiiskix-televiziinix-kanaliv-v-zaporizkix-kabelnix-merezax-ta-zaxist-prav-meskanciv-mzaporizzia-na

References

«Hodynnyk zakokhanykh». Zaporizhzhia.city. URL: https://zaporizhzhia.city/places/chasy-vlyublennyh

Babakin H. V. Osoblyvosti sotsialno-politychnykh komunikatsii totalitarnoho suspilstva (na prykladi radianskoho rezhymu 1930–1940-kh rokiv). Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia. 2013. № 4. S. 45–52.

Bondarenko I. S. Proiekt «nova liudyna» v ukrainskii istorii sotsialnoi inzhenerii: komunikatsiini vymiry. Derzhava ta rehiony. Seriia: Sotsialni komunikatsii. 2020. № 1 (41). S. 101–106.

Hohokhiia N. Dytynstvo u totalitarnomu suspilstvi: «virni lenintsi» radianskoi Ukrainy u 1930-kh. Ukraina moderna. URL: https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s/

Zaporizhzhia hotuietsia do masshtabnoho sviatkuvannia Dnia metalurha. Ofitsiinyi sait miskoi rady Zaporizhzhia. Retrieved from https://zp.gov.ua/uk/articles/item/3123/zaporizhzhya-gotuetsya-do-masshtabnogo-svyatkuvannya-dnya-metalurga

Kahanov Yu. Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia. Zaporizhzhia : Inter-M, 2019. 432 s.

Kalakura Ya. Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriohrafii ta propahandy. Ukraina-Ievropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: : Istoriia, mizhnarodni vidnosyny. 2016. Vyp. 18. S. 179–188.

Kysla Yu. O. Ukrainska istorychna pamiat: konstruiuvannia zahalnoradianskoi identychnosti v URSR u stalinskyi period. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. 2008. T. 78. S. 34–40.

Klymanska L. D., Klimanska M. B. Psykholohichni osoblyvosti obrazu Radianskoho Soiuzu yak ob'iekta komunikatyvnoi pam'iati. Problemy suchasnoi psykholohii. 2016. Vyp. 32. S. 181–195.

Kolisnyk Yu. Manipuliatyvnyi vplyv zhurnalnoi periodyky URSR na svidomist hromadian. Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva. 2015. Vyp. 5 (23). S. 278–295.

Kuzminets N. P., Stadnyk O. O. Konstruiuvannia «novoi radianskoi liudyny» v URSR u 1920–1930 rokakh. Aktualni pytannia u suchasnii nautsi. 2025. № 5(35). S. 1645–1659.

Lavrut O. Radianska shkola u druhii polovyni 1940-kh – kintsi 1980-kh rr.: vymir Ukrainy : dys. doktora istor. nauk za spets. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy. Vinnytsia, 2021. 549 s.

Masenko L. T. Mova radianskoho totalitaryzmu. Kyiv : KLIO, 2017. 240 s.

Mykhailyk A. O. Komunistychni obriady ta sviata yak zasib formuvannia «novoi liudyny» v radianskii Ukraini 1920–1930-kh rr. «Pivdennyi arkhiv» (istorychni nauky). 2022. Vyp. 38. S. 76–83.

Moldavska T. Radianska identychnist ta yii vplyv na formuvannia suchasnykh suspilnykh stereotypiv liudei pokhyloho viku (za materialamy usnoistorychnykh dzherel pivdnia Ukrainy). Naukovi zapysky. Seriia «Kulturolohiia». 2013. Vyp. 12. S. 38–48.

Na «Zaporizhstali» sviatkovyi zakhid do Dnia metalurha provely na rekonstruiovanii prokhidnii. Ofitsiinyi sait Zaporizkoi miskoi rady. Retrieved from https://zp.gov.ua/uk/articles/item/5726/na-zaporizhstali-svyatkovij-zahid-do-dnya-metalurga-proveli-na-rekonstrujovanij-prohidnij

Pamiatnyk Mykoli Rybnikovu. Zaporizhzhia.city. Retrieved from https://zaporizhzhia.city/places/pamyatnik-nikolayu-rybnikovu

Redkina H. Psykholohichnyi typ «radianskyi ukrainets» ta yoho evoliutsiia v postradianskomu sotsiumi. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 2007. Vyp. 35. S. 385–395.

Rishennia miskoi rady vid 08.10.2008 № 5 «Pro retransliatsiiu rosiiskykh televiziinykh kanaliv v zaporizkykh kabelnykh merezhakh ta zakhyst prav meshkantsiv m. Zaporizhzhia na informatsiiu». Ofitsiinyi sait Zaporizkoi miskoi rady. Retrieved from https://zp.gov.ua/documents/119036-pro-retransliaciiu-rosiiskix-televiziinix-kanaliv-v-zaporizkix-kabelnix-merezax-ta-zaxist-prav-meskanciv-mzaporizzia-na

Skulpturna kompozytsiia Stalevarovi ta Vchyteltsi. Zaporizhzhia.city. Retrieved from https://zaporizhzhia.city/places/skulpturnaya-kompoziciya-stalevaru-i-uchitelnice-s-ulicy-zarechnoy

Starodubets H. M. Znakovo-symvolichni markery «Prostoru pam'iati» radianskoi liudyny povoiennoho pokolinnia. Polityka pam'iati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh : materialy III–VI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Rivne, 2016–2019 rr.). Rivne, 2019. S. 211–215.

Stela Zaporizhzhia-promyslove. Zaporizhzhia.city. Retrieved from https://zaporizhzhia.city/places/stella-zaporozhe-promyshlennoe

Stiazhkina O. V. Radianske yak svoie, chuzhe, inshe: teoretychni pidkhody. Novi storinky istorii Donbasu. 2017. Kn. 26. S. 51–71.

Sukhomlynska O. Radianska pedahohika yak ideolohiia: sproba istorychnoi rekonstruktsii. Istoryko-pedahohichnyi almanakh. 2014. Vyp. 1. S. 4–24.

Tarapon O. Formuvannia tsinnisnykh oriientyriv ukrainskoho radianskoho suspilstva v umovakh politychnykh ta sotsiokulturnykh transformatsii 1920–1930-kh rr. Etnichna istoriia narodiv Yevropy. 2014. Vyp. 44. S. 145–150.

Tarapon O. Tsinnisni oriientyry v Ukraini v umovakh formuvannia totalitarnoho mentalitetu 1920–1930-kh rr. Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe. 2016. Vol. 2. S. 9–25.

Turchenko F. H. Istorychna pam'iat i polityka pam'iati na Zaporizhzhi (1991–2015). Ch. 2. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2015. № 43. S. 198–211.

Fedoriv U. M. Sotsrealistychnyi kanon v ukrainskii literaturi: mekhanizmy formuvannia ta transformatsii : dys. kand. filol. nauk : 10.01.01. Lviv. nats. un-t im. I. Franka. Lviv, 2016. 227 s.